

KOMPARATIVISMI SÄRA

Maire Jaanus. Kirg ja kirjandus. Esseid eesti ja Euroopa kirjandusest ja psühhoanalüüsist. Koostanud ja toimetanud Märt Väljataga. Tallinn: Vikerkaar, 2011. 367 lk.

Maire Jaanuse eestikeelse esseekogumiku ilmumine 2011. aasta hiliskevadel oli värskendav vihm üha põuasemaks muutuvale teadusmaastikule, eriti kui seda lugeda akadeemiliste lõputööde kaitsmisjärgses väsimuses. Kui kirjanduse uurimine on üpris kiiresti lähenev ohtlikule piirile, mil käsitlustest on hoopiski kadumas tekstimõnu, lugemisnauding ning uudishimu, siis pealkiri „Kirg ja kirjandus” töötas uudistavaid ning uuendavaid lähenemisi nii kirjandusele kui ka teooriale. Alapealkirigi on täpne: raamat koosneb esseedest selle sõna algses tähenduses – katsetused mõelda koos sellega kaasneva

juulguse, ebamäärasuse, avastus- ning kaotusröömuga. Esseed on raamatu kolmteist kirjatükki ka mahult: tänapäeval „teadusartikliks” nimetatud humanitaarsed käsitlused jätavad sageli liiga vähe ruumi vaba mõtte tõsisemale proovilepanekule. Madallennulisus aga pärsib mõtlemises kõike peale kätteõpitud ning väljamõeldetud osavuse.

Maire Jaanuse autorikogumik on eriline ka oma suhte poolest tõlkimisse. Poleks täpne öelda, et raamat koosneb tõlgetest, küll aga tekstidest, mis pea kõik on ilmunud kahes keeles vähemalt ühel korral. Esimene essee, pealkirjaga „Jacques Lacani alateadvuslik individualism: keha ja keel”, esmalt ilmunud inglise keeles 1982. aastal, on käesoleva raamatu jaoks eesti keelde tõlgitud täiendatud originaalist; teine essee „Õnn ja hullus” ilmus eesti keeles Vikerkaares 2011. aastal, kuid on inglise

keeles alles ilmumas. Sarnane teekond on mitmel esseel, kõige rohkem aga esseel „Eesti ja valu: Jaan Krossi „Keisri hull””, mis on ilmunud kahel korral kummaski keeles. Esseede enamiku esmailumise keel on inglise keel ja need on avaldatud ajakirjades *Lituanus*, *Journal of Baltic Studies* ja kogumikus „Baltic Postcolonialism” (toim Violeta Kelertas, Rodopi 2006). Tõlge eesti keelde ajakirjades Vikerkaar või Akadeemia on järgnenud mõni aasta hiljem. Ei ole liialdus öelda, et Maire Jaanuse esseed kõnetavad lugejat omapärase kakskeelsuse kaudu, mis süstikuna nõelub inglise ja eesti keele vahel, jättes kangasse tühikuid, kordusi, topeltkihte, avausi ning narmaid. Oleks lihtsustav väita, et Maire Jaanuse tihedaid, sageli läbipaistmatuid tekste on raske tõlkida, jättes ütle mata, et neis on mitmekordseid kultuuritõlkelisi väljakutseid: mitte üksnes neid, mis arvestavad vahemaid autori mäletatud eesti keele ning hariduskeelena omandatud inglise keele vahel. Olulised on ka Euroopa suuremate kirjanduste keeled, eriti prantsuse, saksa, vene, hispaania, ning autori suur lugemus vastavates kirjandustes. Raamatu lõpus on neljateistkümnnes tekst – raamatu koostaja ja tekstide tõlkija Märt Väljataga intervjuu Maire Jaanusega, mis on nii teostuselt kui ka sisult samuti esseistlik: see ei ole „persooniloo” võtmes tehtud hetkevestluse vili, vaid autobiograafiline essee dialoogilises vormis. Selles ei leidu ühtegi kõlisevat seletuslikku võtit, küll aga seostusi mitmetes eelnevates esseedes välगतavate filosoofiliste küsimustega: kunsti väärtus ja vägi, keele ja keha, mäletamise ja kaotuse, religiooni ja psühhiaatria suhted.

Maire Jaanuse tekstide ning kirjutamislaadiga varem tutvunud lugejale on teada, et Jacques Lacani psühhonaaliline mõte on tema jaoks läte. See ei ole pelgalt keel, millesse erinevaid

tekste „ümber panna”, protseduuriline koodeks ega tehniline instrumentarium kirurgilisteks toiminguteks kunstilise teksti kallal. Maire Jaanus väldib teadlikult ning taiplikult neid lõkse, mida kirjandusteooria paljudele kirjutajatele jätkuvalt seab, mille kaudu ilukirjanduslik tekst muutub vaid pretekstiks, ettekäändeks oskuskeele ning mõistevara rakendamiseks, tekitades kõrvaltootena kirjanduse kui allegooria – olgu see siis subjektiveerimise, haigeksjäämise, neuroosi, sõgeduse, transferentsi, hüsteeria, trauma, kaitsekomplekside või lapsepõlvkannatuste allegooria. Tõsi, sarnast etteheidet on eriti tihti esitatud just psühhonaalüüsil (teraapia kui kultuuriteooria), olgu analüüsitav „patsient” kirjanduslik tekst tervikuna, mis seekaudu laguneb võrdluste jadaks, kirjanduslik tegelane, kes taandub oma haiguse rüppe, või siis autor, kes oma töö kirjanduslikus loominguprotsessis välja elab. Lacani mõte on Maire Jaanuse jaoks olnud eluaegne, muutuv, üha sügavamaks ja mõistvamaks kujunev lugemus. Ta on aastate vältel seda ise kogenud ning kasutanud ka üliõpilaste juhendamisel seminarides, nii nagu Lacan ise. Samas ei kannu Jaanuse esseed Lacani inimpsüühika mudeli ortodoksia pitsert. Maire Jaanus võib küll olla Lacani õpilane ja jünger, kuid on seda äreva, isepäise kaasamõtlejana, kes ei pelga ka skepsist.

Kahtlemata on Maire Jaanuse esseed kontseptuaalselt ning sõnastuselt keerulised. Lugejat võib isegi ehmata skeemide ning jooniste kasutamine, nagu näiteks neljandas essees „Tolstoi ja Lacan: falliline *jouissance* ja *passage à l'acte* „Anna Kareninas””. Mida tähendavad need (tõlkimatud) mõisted: *jouissance* ja *passage à l'acte*? Meisterlikult, ilma kunstlike juurdemonteeritud definitsioonideta, läbi essee alaosade paigutuse, seade, häälestuse näitab Jaanus, kuidas need mõisted loovad kirjandus-

liku teksti tähendust. Mõnda lugejat võib vabalt ning suveräänselt käsitatud sõna ning mõistevara eksitada, tekitades kõhklust, kas nii keeruliselt ikka tohib või peab. Kas autor mitte ei alluta kirjandustekste lacanliku psühhoanalüüsi diktaadile? Kas ei saaks niisama läbi, ilma selleta? Nii Tolstoi- ja Lacani-teemalises kui ka mitmes teises essees saab selgeks, et Maire Jaanus ei harrasta täiuslikkusele püüdlevat, süstemaatilist lähilugemismeetodit, mis paratamatult kataks loetava teksti metatekstuaalse looriga, pretendeerides astuda teksti asemele. Jaanus loeb teksti pigem katkendlikult ning sümptomaatilisel. Ta tungib üdini kirjandusliku teksti pöördepunkti ehk lihke koha pealt, kasutades lähivaatluseks teoreetilisest mõttest tuletatud ideed. Samas aga ei jää teoreetiline mõte üksinda, kuna veelgi tugevamaks toeks on Jaanust pidevalt saatev tundlik kirjandustunnetus ning värske esteetiline vaist. Selle kombinatsiooni – vaheda teoreetilise mõtte, tekstitunnetuse ning vaistu koostoimel on Jaanuse lugemised Harold Bloomi mõttes „jõulised lugemised”: neile on raske, kui mitte võimatu vastanduda, neis on sisendav veenvus, ilma et nad välistaksid teisi (näiteks uushistorilisi) võimalikke samade tekstide lugemisi. Kui järgmine kord „Anna Kareninat” loeme, teeme seda külluslikumalt, üllatuslikult, teisiti.

Maire Jaanus loeb eesti kirjandust, tajudes selle mõnu, vaeva ja valu. Aga millistest eesti kirjanduse teostest ning autoritest ta kirjutab? Käesolevas kogumikus on näha, et tema tähelepanu keskmes on olnud A. H. Tammsaare, Jaan Kross, Viivi Luik, Mati Unt ja Tõnu Õnnepalu. Huvitav on seegi, et kogumikust puudub põgenikekompleksidest ajendatud teemadering: Maire Jaanus ei käsitle paguluses kirjutatud eesti kirjandust. Teda kõnetav, tema poolt kõnetatav looming on ja on alati olnud Euroopas, ajaloo mitte alati ilu-

sas ülevuses ja alanduses. On tõenäoline, et tema vaatepunkt „Tõde ja õigust”, „Keisri hullu”, „Seitsmendat rahukevadet”, „Via regiat” lugedes on kõige paremas mõttes võõristav: eesti kultuuriruumis ei oleks võimalik nõnda näha ega läheneda. Ehk on Jaanuse pilgu tabusid murdev mõju kõige tajutavam Tammsaare ja Krossi puhul. Veel üllatavam kui „Tammsaare ja armastuse” esimeste lausete kaasaegsuse šokk on esse pühiväide: „Tammsaare on eesti suurim realist just seepärast, et tema realism jõuab mõõtmesse, mida Lacan nimetas „reaalseks”. Reaalne ei ole ebareaalne, sürreaalne, Hegeli absoluutne vaim või Jumal. Reaalne on psüühilise vahekorra äkiline katkemine reaalsusega ning igasuguste sõnade ja piltide ootamatu traumaatiline puudumine” (lk 103). Nii väites ei lase Maire Jaanus end kammitseada A. H. Tammsaare hiiglaslikust rahvuskirjanduslikust monumentist, mida ehitati tema elust ja loomingust juba eluajal ning millest välja vaatamiseks ei ole kirjanikule jätud vähimatki õhuauku ega vaatepilgu. See monument ei jää Maire Jaanusele ette, olles kas läbipaistev või tundmatuse niitume, mis mõlemal juhul tähendab, et see ei varja valgust. Nimetades Tammsaaret Lacani mõttes „realistiks”, muutub hoomatavaks, Tammsaare tekstides ka analüüsitavaks, hääle kaudu mõnikord tajutav vaikus ja sellest tulevad rütmid. Ometi ei ole „realismi” väide ei redutseeriv ega ebapieteetlik: pärast Maire Jaanuse esse lugemist võime küsida, kuidas me varem ei julgenud näha ega nimetada Tammsaare teostes keele ja meele, keha ja hinge piirimail redutavaid afekte? „Ta [Tammsaare – T. K.] vaatleb üksikasjalikult oma aja tsivilisatsiooni konflikte ja ahistust, et õppida tundma, mis tüsistab ja mis näib leevendavat neid ühtaegu nii subjektiivses kui ajaloolises plaanis ilmnevaid sümptomeid” (lk 106). Kuulus ning paljutsiteeritud töö ja

armastuse paradoksaalne pöördvõrdelisuus ei ole ainult eestlase haigus, kuigi armastus ise kannab Tammsaare suurteoses alanduse kuju. Väites, et „Tõe ja õiguse” „kahes viimasest köites viib Tammsaare oma tegelased kõige selle piirideni, mida nad olid teadnud või millesse uskunud. Ta uurib, mida endast kujutab ja kuidas toimib inimese iha, armastus ja *jouissance*” (lk 105–106), lööb Jaanus ukseid valla mitmeteks uudseteks Tammsaare-lugemisteks, mille hulgas pole välistatud ka „revolutsioonilise *jouissance*’i” aspekt teose kolmandas köites.

Jaani Krossi „Keisri hullul” põhinevas essees rõhutab Jaanus kehalisust, jälgides Krossi ja tema peategelase metafoore ning teisigi troope. Psühhoanalüüsist pärit literalism, mis pingutab metafoore viimse kraadini, on siin vägagi omal kohal. Nii mõnigi Krossi romaani lugeja võib olla unustanud Timotheus von Bocki saunas jutustatud piinamisloo vahendi: hambad ja ajalugu seostuvad Schlüsselburgi vangla raudvõtme kaudu, mille meenutamine maandab lugeja mõttelennu õilsatelt ideaalidelt tagasi kehalise armetuse konkreetsusesse. Jaanuse jaoks suhestub „Keisri hull” selle metafoorika kaudu tekstiahelaga, mis viib antiiktragöödiანი: „Klassikalises tragöödias kohtame selliseid valutama mõistetud paiku kehal nagu Oidipuse veritsevad silmavad, Philoktetese mädanev jalg ja Prometheuse maks, mida õgitakse. Suu kui erogeense avatsooni piinamine on oma põhiolemuselt rünnak söömis- ja kõnelemiskoha, toidu ja sõnade asupaiga, (nii keha kui selle vaimu) ellujäämise topeltee vastu” (lk 138). Selle Krossi „kõige poliitilisema” romaani lugemine läbi poliitilise allegooria osutub seega kaugelt liiga piiratuks. Esse alguses kõnekalt sisse juhutatud tõlgendus lukkudest, avauste ründamisest, võimu kehtestamisest piinamise

kaudu on küllalt avar mahutamaks ka Krossi loomingut teist olulist probleematiikat, mis tema romaane läbib kas loo või loo varjuna: luhta läinud, katkestatud või eiratud põgenemine. Esse lõpuosas on kaunis ning täpne arutelu „Paigallennu” ümber.

Kogumikus on kolm esseed, mis lähtuvad Mati Undi teostest. Neist esimene pealkirjaga „Modernism Eestis: Mati Undi proosa” ilmus inglise keeles 1975. aastal ning eesti keeles 1990. aastal. Neid kirjatükke ühtede kaante vahel koos lugedes hakkab ilmne minigi ühisosa, mis ei kannu pelgalt kirjutamise ajastu märke. Seda näemeegi esimeses Undi-essees. Ühisosaks, kui mitte öelda dominandiks, on õnn. Unti „huvitab õnn, sest ta tundub olevat Rousseau tõeline järeltulija, kes ei usu ainuüksi õigusesse õnnele, vaid ka õnne paratamatusesse” (lk 212). Vaadeldes Undi teoseid, eriti „Tühiranda”, on tulemus hämmastav ühes ajas olek Brochi, Rousseau, Shakespeare’i, Kafka, Hemingway, Lukácsi ning Solženitsõni teoste vahel. Tõlgendushorisontide selline avardamine on kõike muud kui nimele täringuheit, pigem seab see esse Undi teoste lähedusse vägevad võimendajad, püstitades sealjuures häbenematult komparativistliku mõistatuse, mille lahendamine sõltub lugeja enda kaasaskantavast lugemiskogemusest. Vastasel juhul — selle lugemuse puudumisel — lugeja lihtsalt ei taipa võrdlusi. Kui artikkel esmalt ilmus, siis avardas see veelgi käsitlusi, mis kujundasid juba jõudsasti tekkivat eesti kirjanduse välismaist retseptiooni: Undist olid inglise keeles seni kirjutatud Ivar Ivask, Mardi Valgemäe ning Hellar Grabbi. Kogumikus järjestikku seatud Undi-teemalised esseed sisaldasid jõulisi paralleele, nagu „Via regia” peategelase Heinrich Holla ja Thomas Manni „Doktor Faustuse” peategelase Serenus Zeitblomi vahel, mille kaudu

Jaanus täheldab ka „mitmeid hirme, mis puudutavad väikeste kultuuride tähtsusetust otseses võrdluses suurte kultuuridega” (lk 227). Kolmandas Undi-essees „Tõlkimine ja kaotus: Mati Undi „Viimnepäev”” kommenteerib Jaanus oma kogemuste põhjal tõlkija ülesande hõlpsust Mati Undi näitel: „Undi tundetoon võib näida lausa voolavat inglise keelde, sest eesti kirjanduskeele moderniseerimisel on ta silmas pidanud ingliskeelseid eeskujusid (üheks tugevaks varajaseks mõjutajaks oli talle näiteks Hemingway) ning tema esteetika või poeetika on enamjaolt postmodernistlik ja metarahvuslik” (lk 244).

Oma intervjuus Märt Väljatagale vastab Maire Jaanus ühele nõudlikule küsimusele seisukohaga, mida võiks isegi pidada konservatiivseks: miks käsitlete peaaegu eranditult meistriteoseid? Tõepoolest ei leia me Maire Jaanuse esseekogu indeksist märkimisväärselt menu- ehk populaarkirjandust. Kommenteerides oma äsjast magistriseminari õnne teemal, väidab Jaanus, et üliõpilased mõistsid seminari käigus, miks ta alustas seminari Aristotelese „Eetikaga”, miks on mõtet pingutada mõistmaks „täenduslikke häali”, luues kõikehõlmava (õnne) teema käsitlemiseks loogilisele mõtlemisele rajatud aluse.

Kui psühhoanalüüsi ja kirjanduse kooslus kutsub veenvalt argumenteerima, siis Maire Jaanuse esseede särehtavaid, enesekindlaid väiteid tasakaalustab divergentne lugemisviis, mis sarnaneb assotsiatiivsete protsessidega, mille kaudu psühhoanalüüsis luuakse unenäoteksti ümber seostesõbr. Tema

mõttearendus on harva lineaarne, kujunedes mõnikord isegi hüplikuks, kulgedes „lillelt lillele”, jättes mitu lehekülge väldanud argumendi järsku pooleli, vahetades käiku ning kulgedes kõrvale või risti-põiki üle välja. Esimesel lugemisel võib nii mõnigi neist käänakuist tunduda meelevaldne, kui mitte vallatu. Need lüngad analüüsis on paigad, kus lugejal endal võib tekkida algse hämmingu järel mõni uus seos – või selleks vajalik hingamisruum. Teistkordsel lugemisel leiab ta intuiitse puutepunkti keset autori jäetud õhuauku. Nii Jaanuse esseid kui ka neid ärgitavaid kunstilisi ning filosoofilisi tekste tuleb osata nii lahku kui ka kokku lugeda.

Maire Jaanuse „Kirge ja kirjandust” kannab kirjanduslik mõte, mis kannatab mitmekordset uuestilugemist, kuna tema esseed liiguvad sügavuti ning süvitsi Euroopa kirjanduse ning mõttele maailmades. Psühhoanalüüs ja kirjandus kõnetavad teineteist – Maire Jaanuse sõnutsi peaaegu tasavägiselt. Psühhoanalüütiline mõte ja teooria ei ole selleks otstarbeks loodud, et kirjandust lahti võtta, ega ka selleks, et kirjandust vägistada, allutades endale käepärast näitevara. Ega ole kirjanduslik tekst psühhoanalüüsitav, püütav nagu saak või nakatav nagu haigus. Kirjandus ja psühhoanalüüs kiusavad ning peibutavad teineteist sügavikeni, millest üks on valu, kuid teine – *jouis-sance*.

TIINA KIRSS